
Велико Лечев / Veliko Lechev

ОЦЕНКИ НА ВОЕННИ ДЕЙЦИ ОТ ГЕРМАНИЯ И
АВСТРО-УНГАРИЯ ЗА БОЙНИЯ ПЪТ НА
ДУНАВСКИЯ И ПРИМОРСКИЯ ПОЛК ПРЕЗ
СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885 г.

*German and Austrian-Hungarian Military Figures'
Evaluations of the Military Road of the Danube and
Maritime Regiments during the Serbian-Bulgarian War
of 1885.*

The author analyses colonel Bilimek-Waissolm's, colonel Regensburg's, lieutenant-colonel Blenker's, major Kunz's, captain R. von Mach's, A. von Hun's and Sp. Gopchevich's evaluations of the Fifth and Eighth infantry regiments' participation in the Serbian-Bulgarian War of 1885. The author arrives at a conclusion that military figures from Germany and Austria-Hungary regard with respect and held in high esteem the bravery of the two regiments' personnel in the battles of Vrabcha, Slivnitsa, Tsaribrod, Pirot as well as their forced march across the country from the south to the west Bulgarian border.

Key words: military campaign, East corps, West corps, the Nishava army

Изследванията, посветени на борбите за национално обединение на българския народ в ново и най-ново време, имат свое място в родната ни историография. Почти всички историци, чиито професионални интереси са свързани с научно дирене по посочената проблематика, изтъкват на преден план осъзнатия стремеж на няколко поколения българи от Мизия, Тракия, Македония и Западните покрайнини за реализиране на националния идеал¹. Това заключение важи с пълна мяра за Съединението на Княжество България и Източна Румелия на 6 септември 1885 г.* и последвалата в негова защита война с Кралство Сърбия².

На фона на изложената положителна историографска оценка се откроява сравнително ограниченият брой проучвания, имащи отношение към движението

* Датите са по стар стил.

за защита на Съединението в Добруджа. За пръв път този кръг от проблеми е поставен на вниманието на читателската аудитория от Петър Тодоров и Любен Бешков през 1986 г. В издадената от двамата автори монография, посветена на развитието на добруджанския периодичен печат от Освобождението до 1918 г., се анализира задълбочено важната роля на излизащите вестници в град Силистра при отразяването и популяризирането на идеята за защита на Съединението³. Впоследствие някои от изказаните верни по същество тези в посочената монография бяха доразвити накратко в статията на друг автор, отпечатана в сп. „Военноисторически сборник“⁴.

Важно място за по-нататъшното изследване на тази проблематика имат публикациите за стопанската, политическата и културно-просветната дейност на българското население в Северна Добруджа през периода 1878–1913 г. В тях се доказва убедително, че нашите сънародници, които по силата на Берлинския договор от 1878 г. остават в пределите на Кралска Румъния, подкрепят безрезервно съединистката идея. В този контекст е разгледана организираната през есента на 1885 г. акция на севернодобруджанци за финансово подпомагане на българската войска⁵. В други изследвания са проучени отделни аспекти на движението за защита на Съединението в Южна Добруджа и конкретните му проявления, изразили се в образуването на помощни комитети, с чиято финансова подкрепа са сформирани няколко доброволчески чети, воювали героически в Северозападна България по време на войната с Кралство Сърбия⁶.

Известен принос за осветляването на тези въпроси имат отпечатаните през последните години документални издания. В тях са поместени неголям брой извори, които съдържат отделни важни сведения за размаха на съединисткото движение в Северна и Южна Добруджа през 1885 г.⁷ Научните достижения по тези проблеми са представени в обобщен вид и са оценени от обективни позиции в новоизлезлия четвърти том на „История на Добруджа“, обхващащ периода 1878–1944 г.⁸.

Направеният историографски обзор изгражда представата за необходимостта от по-нататъшно издирване, систематизиране и проучване на възможно повече архивни източници и литература (включително чуждоезична), въз основа на които да се изяснят в цялост различните аспекти на движението за защита на Съединението в Добруджа. С оглед на това главната цел на настоящата статия е да запълни част от тази празнина, като представи оценките на седем военни дейци – подполковник Бленкер, майор Кунц, Спиридон Гопчевич, Артур фон Хун, капитан Рихард фон Мах⁹ – от Германия, както и на полковниците от австро-унгарския генерален щаб Хуго фон Билимек-Вайсолм и Карл фон Регенсбург, относно бойния път на два полка от българската войска – Пети пехотен дунавски полк и Осми пехотен приморски полк, в които служат преимуществено българи от Южна Добруджа. Изборът на Дунавския и Приморския полк е продиктуван и от факта, че в публикациите, засягащи оценките на военните

дейци от Германия и Хабсбургската монархия за Сръбско-българската война, сериозният принос на двата полка за победоносния изход на кампанията срещу западната ни съседка е засегнат накратко, главно в частта за похода на приморци до Сливнишката укрепена позиция¹⁰.

* * *

За да се изясни същността на оценките на горепосочените военни дейци спрямо участието на Пети пехотен дунавски полк и на Осми пехотен приморски полк във войната срещу Кралство Сърбия, е наложително да се изтъкне, че Германия и Австро-Унгария проявяват подчертан интерес не само към изграждането на младата българска войска, но и към използването от нея през 1885 г. на редица нововъдения в областта на военното дело, свързани с управлението на бойните части, с техните възможности за извършване на форсирани маршове и прилагането на някои прийоми при настъпление и отбрана¹¹. Проявеният интерес към бойния път на двата полка е оправдан, тъй като те съставляват неразделна част от въоръжените сили на Княжество България¹².

Пети полк е сформиран на 12 октомври 1884 г. по силата на подписания указ № 41 от княз Александър I. Според указа следва да бъдат образувани осем пехотни полка като към всеки от тях се числят 60 офицери и 1738 под-офицери и войници¹³.

Дунавският полк, чийто щаб е в град Русе, е с мирновременен състав от три дружини. Първи негов командир е подполковникът от руската войска Феодоров. До средата на септември дружините се командват също от руски офицери, като в тях служат и 30 български офицери: петима са командири на роты, а останалите 25 са назначени като младши офицери. Полкът рекрутира своя редови състав от Централна Северна и Североизточна България. В него отбиват военната си служба мъжете от Силистренски окръг, към който тогава спада и Куртбунарска (Тервелска) околия.

След обявяването на мобилизацията на 6 септември 1885 г. е попълнен съставът на първите три дружини от Пети пехотен полк. Сформирани са 4-а и 5-а запасни дружини, с което броят на военнослужещите в него нараства на 4837 войници и офицери¹⁴.

Друг съществен въпрос, имащ пряко отношение към мобилизацията на Дунавския полк, е свързан с комплектуването на неговия команден състав. В изпълнение заповедта на император Александър III, на 14 септември 1885 г. руските офицери, служещи в полка, опътуват за родината си. На тяхно място Военното министерство в София поставя български офицери. За командир на полка е назначен дотогавашният командир на 1-а рота от 2-а дружина капитан Андрей Блъсков¹⁵.

По силата на указ № 41 от 12 октомври 1884 г. е сформиран и Осми пехотен приморски полк, чийто щаб се установява в град Варна. Полкът се

състои от три дружини. Негов командир е подполковникът от руската войска Петров. Освен подполковник Петров, са привлечени още петима руски офицери, 42-ма подофицери и 10 редника от 130-и пехотен Херсонски полк и 131-и пехотен тирасполски полк. Част от българските офицери, назначени в полка, са командири на роти, а випускниците на военното училище в София от 1883–1884 г. заемат длъжности на младши офицери¹⁶.

Мобилизацията в Осми пехотен полк, започнала на 6 септември 1885 г., протича при строг ред и дисциплина: попълнен е съставът на 1-а, 2-а и 3-а дружина; сформирани са две нови дружини (4-а и 5-а), с което броят на войниците и офицерите, служещи в полка, надвишава 4000 души¹⁷. Приморският полк рекрутира редовия си състав от Варненски окръг и частично от източните околии на Търновски окръг. В него служат наборниците и запасните от Добричка и Балчишка околия. Според запазените непълни данни само броят на запасните низши чинове от Южна Добруджа, мобилизирани в полка, възлиза на 447 души¹⁸. Вън от съмнение е, че общият брой на южнодобруджанци е неколкостратно по-голям.

Значимо място в цялостната дейност на Осми пехотен приморски полк през втората половина на септември 1885 г. заема попълването на неговия команден състав. След отпътуването на подполковник Петров и на руските офицери за родината си, военният министър на Княжество България капитан Константин Никифоров назначава за командир на полка дотогавашния командир на 11-а рота капитан Иван Сарафов¹⁹. За командири на петте дружини са назначени също български офицери²⁰.

* * *

На 15 септември 1885 г. началникът на щаба на българската войска капитан Рачо Петров заповядва на Пети пехотен дунавски полк и на Осми пехотен приморски полк да подсилят Източния корпус, съсредоточен на границата ни с Османската империя²¹. Двата полка потеглят за новото си местоназначение съответно на 15 и 20 септември с.г. дунавци преодоляват разстоянието до град Ямбол от 250 км за една седмица, което означава, че на денонощие изминават средно по 30-40 км²². Приморци изминават пътя до същия град от 205 км за шест дни по лоши и разкаляни от падналите дъждове пътища²³.

Военните наблюдатели от Германия и Австро-Унгария не отделят особено внимание на първия форсиран марш на двата полка към Южна България, тъй като са наясно, че той се извършва в мирни условия, т.е. преди да са започнали военните действия. Според тях изпълнението на отдадената заповед от капитан Рачо Петров не би затруднила физически добре подготвените и обучени наши войници. Все пак кореспондентът на „Kölnische Zeitung“ Артур фон Хун не пропуска да отбележи, че по време на марша към границата с Османската империя българските полкове (включително Дунавският и При-

морският) изглеждат не по-зле от един германски полк. Според него тези първи постижения на младата българска войска се дължат на дълбоките корени, които е пуснала идеята за Съединението сред българското население²⁴.

Доста по-конкретен е Спиридон Гопчевич. Той посочва изрично всеотдайността на войниците и офицерите от Пети пехотен полк, изминали разстоянието до Ямбол от 250 км за седем дни²⁵. В действителност постигнатото е резултат не само от себеотрицанието на личния състав. По своя път до границата с Османската империя полкът получава безрезервната подкрепа на нашите сънародници от Южна България, които снабдяват дунавци с храни и не пропускат да изразят твърдата си убеденост в боеспособността на княжеската войска²⁶. Подобна подкрепа получава и Приморският полк от жителите на с. Бурунджук (дн. с. Просеник, Бургаска област)²⁷.

Съсредоточаването на сръбските войски на западната ни граница е причина българското главно командване да предприеме адекватни предохранителни мерки. С цел да се даде отпор на предстоящата агресия на неприятеля, започва пренасочване на военни подразделения от Южна България към София и Сливница. Сред първите, получили заповед да потеглят към столицата, е Пети пехотен полк. На 13 октомври 1885 г. полкът стига до гара Саран бей (дн. Септември, Пазарджишка област) с железницата, откъдето продължава пеш за София. При втория поход на дунавци вали ситен студен дъжд, пътищата са разкаляни, реките придошли. Въпреки това, разстоянието до София е изминато, вместо за пет, за три дни – постижение, което е оценено високо от княз Александър I, застигнал със свитата си 1-а и 2-а дружина от полка в момент, когато прекосяват буйните води на р. Искър. Князът поздравява дружините за проявеното мъжество и им благодари за това, че са ускорили своя марш към столицата²⁸.

Спиридон Гопчевич споделя високата оценка на върховния главнокомандващ на българската войска, като добавя, че, изминавайки 140 км за три дни, дунавци проявяват за пореден път твърдата си решимост да защитят териториалната цялост на своето отечество²⁹.

Осми пехотен приморски полк потегля за София и Сливница на 3 ноември 1885 г. На същата дата началникът на Ямболския отряд майор Димитър Филов съобщава на командира на полка капитан Иван Сарафов, че един ден по-рано Сърбия е обявила война на Княжество България. Капитан Сарафов вменява в дълг на своите войници и офицери да изпълнят срочно поставената задача. Както и Пети пехотен полк, приморци пътуват до гара Саран бей с железницата. Оттам продължават похода си към столицата при изключително неблагоприятни климатични условия: валящият мокър сняг превръща лошите пътища в тресавища; измокрени до кости, войниците и офицерите газят до колене във вода; при това пропитите им от влага шинели добиват двойна тежина. Постепенно умората надделява, което налага капитан Иван Сарафов, заедно с коман-

дирите на роти и дружини, да употреби върховни усилия, за да ободри поне малко крачещите напред полуспящи низши чинове. На 7 ноември 1885 г., в полунощ, Осми пехотен полк пристига в София³⁰.

Впечатляващият преход на приморци е отразен сравнително подробно от военните дейци на Германия и Австро-Унгария. Като отчита необходимостта от срочно усиляване на Западния корпус, водещ ожесточени боеве със сръбската Нишавска армия, подполковник Бленкер отбелязва: „Походи от 60 км срещу вятър, сняг и кал бяха обикновени (за войската – б.а., В. Л.). Осми пехотен приморски полк измина за 32 часа 95 км по въздушна линия. Когато този полк пристигна на Сливница, князът го посрещна с ласкателни думи – „Момци, вие не сте вървяли, вие сте летяли” – и заповяда да им дадат цяло стадо овни”³¹.

Цитираният откъс е показателен за възхищението на подполковник Бленкер от постижението на приморци. Що се отнася до предоставянето на „цяло стадо овни”, то следва да се уточни, че личният състав на полка, който в продължение на няколко дни не е вкушал топла храна, така и не успява да се възползва от проявеното внимание. Приморци са зачислени незабавно към Западния корпус, чийто командир майор Аврам Гуджев им възлага отговорни задачи, свързани с подготовяното контранастъпление на българската войска³².

Значително по-прецизен в своята оценка за прехода на Осми пехотен полк е майор Кунц. За разлика от подполковник Бленкер, който посочва изминатото разстояние по права линия, Кунц отбелязва реалните параметри на извършения марш от приморци. Според него от гара Саран бей до Сливница са преодолени 120 км за 38 часа. Заедно с това се изтъква, че по време на изнурителния преход са изостанали само 62-ма от низшите чинове на полка³³.

Допълнителна информация за похода на Осми пехотен полк публикува Артур фон Хун. Успоредно с данните за изминатото разстояние от гара Саран бей до Сливница, фон Хун прави кратък анализ на причините за това впечатляващо постижение. Той подчертава, че то е резултат от твърдата решимост на приморци да се притекат на помощ на своите воюващи братя от Западния корпус. Същевременно кореспондентът на „Kölnische Zeitung” оценява извършения марш „като едно от най-големите постижения, които историята познава”³⁴. Той обосновава тази своя оценка с високия дух на войниците и офицерите от полка. Тя може да се приеме за обективна, тъй като почти през цялото времетраене на войната срещу Кралство Сърбия фон Хун е аташиран към свитата на княз Александър I и е очевидец на описаните събития³⁵.

В подобен дух са издържани оценките на офицерите от Генералния щаб на Хабсбургската монархия Хуго фон Билимек-Вайсолм и Карл фон Регенсбург. Без да навлизат в детайли, свързани с похода на Осми пехотен полк, те заключават, че постижението може да бъде причислено към най-значимите през XIX в. В резултат на положените усилия от личния състав на полка и от други военни части (напр. Шести пехотен търновски полк) българското главно

командване съумява да установи приблизително числено равновесие в жива сила на Сливнишката укрепена позиция³⁶.

Очевидно е, че в оценките на военните дейци от Германия и Австро-Унгария се акцентира върху две важни страни от марша на Осми пехотен Приморски полк към западната ни граница: докато подполковник Бленкер и майор Кунц отдават предпочитание на превъзходната физическа издръжливост на войниците и офицерите, Артур фон Хун, полковник Хуго фон Билимек-Вайсолм и полковник Карл фон Регенсбург анализират похода на приморци от гледна точка на редките образци от подобен характер, които историята на армиите от водещите европейски държави познава.

В контекста на изложените оценки следва да се подчертае, че класикът на военната теория Карл фон Клаузевиц определя физическата издръжливост като важно условие за постигане на крайна победа във всяка война³⁷. В конкретния случай командирът на Осми пехотен полк – капитан Иван Сарафов, заедно с командирите на роти и дружини, се съобразява стриктно с това условие, давайки достоен личен пример на своите подчинени по време на похода от гара Саран бей до Сливница.

Началото на бойните действия срещу Кралство Сърбия на 2 ноември 1885 г. заварва Пети пехотен полк в състава на Западния корпус. На същата дата 3-а силистренска дружина получава заповед да се съсредоточи на Врабчанската позиция, която следва да бъде отбранявана заедно с една запасна рота от Трети пехотен бдински полк и четири планински оръдия³⁸. Авангардът на Шумадийската дивизия (10-и полк и два ескадрона) достига позицията в 9,30 часа на 3 ноември с.г. Командирът на дивизията полковник Стефан Бинички заповядва на полковите оркестри да свирят с все сила сръбски военни маршове. Психологическата атака не постига своята цел. Силистренци остават в окопите и отбиват хладнокръвно няколко масирани атаки на противника, чието смазващо превъзходство по отношение на пехотата, артилерията и кавалерията е съответно 1:6, 1:3 и 0:2³⁹. Към обяд командването на Шумадийската дивизия удължава фронта на настъплението като насочва към полесражението 11-и полк. Поради липсата на поддръжка Врабчанският отряд, предвождан от капитан Марин Маринов, отстъпва организирано от своите позиции. В ожесточените ариергардни боеве се включва и 4-а дружина от Пети пехотен полк. Двете дружини дават общо 36 убити, 160 ранени и 200 пленени войници и офицери. Въпреки претърпените сериозни загуби в жива сила, дунавци задържат сръбското настъпление и позволяват на българското главно командване да организира в относително по-спокойна обстановка отбраната на Сливнишката укрепена позиция⁴⁰.

Военните дейци от Германия и Австро-Унгария анализират накратко кръвопролитното сражение при с. Врабча. Сравнително по-обстоятелствен е полковник Хуго фон Билимек-Вайсолм, който преценява набързо оборудваната

позиция при същото село, състояща се само от един ред окопи, като предпоставка за ограничените възможности на силистренци да я защитават повече от няколко часа.

Доста по-критично е настроен Артур фон Хун. Без да отчита сериозния числен превес на противника, той отбелязва, че българските бойни части са малобройни и разпръснати, вследствие на което не успяват да окажат по-продължителен отпор на Шумадийската дивизия. Независимо от това, фон Хун отчита високия дух на Врачанския отряд, принудил противника да развърне всички свои сили, за да овладее отбраняваните позиции⁴¹.

От друга гледна точка преценява боевете при с. Врабча майор Кунц. Той акцентира върху недоброто оперативно взаимодействие между Шумадийската и Моравската дивизия, което фактически позволява на силистренци и техните другари от отряда на капитан Марин Маринов да защитават самоотвержено Врачанската позиция в продължение на няколко часа⁴².

Изложените кратки становища свидетелстват, че на боевете при с. Врабча се отделя внимание дотолкова, доколкото е възможно да се спечели време от българското главно командване с оглед на стремежа да се съсредоточат повече войски на Сливница.

Пети пехотен полк взема дейно участие в боевете на Сливнишката укрепена позиция на 5 ноември 1885 г. 1-а дружина от полка, която е в състава на десния участък на българските войски, води сражение с предните части на 9-и сръбски полк от Дунавската дивизия в района на върховете Мека црев и Три уши. Междувременно в сражението се включва и пристигналата на Сливница 3-а силистренска дружина, получила заповед от началника на десния участък ротмистър Анастас Бендерев да осигури тила на 1-а дунавска, 2-а преславска и 3-а бдинска дружина. Независимо от натрупаната умора вследствие на извършения ускорен преход от с. Врабча до Сливница, личният състав на 3-а дружина изпълнява отговорно поставената задача. След устремна атака на щик връх Мека црев е овладян. По същото време към с. Мало Малово настъпва 4-а дружина от Пети пехотен полк, която води престрелка с подразделения на сръбската Конна бригада. 2-а дружина от полка е в центъра на Сливнишката укрепена позиция. Отбраняваният от нея участък не е засегнат от атаките на Дунавската дивизия⁴³. За разлика от личния състав на дружината, на сериозни изпитания е подложен командирът на Пети полк капитан Андрей Блъсков. В качеството си на началник на българския център, капитан Блъсков е на най-опасните места и с личния си пример насърчава подчинените си войници и офицери. В разгара на сражението на 5 ноември 1885 г. той е ранен и излиза от строя. За командир на Пети полк е назначен капитан Васил Кутинчев⁴⁴.

Внимателният прочит на анализа, представен от военните дейци на Германия и Австро-Унгария, дава основание да се твърди, че те оценяват по достойнство приноса на полка в боевете на 5 ноември с.г. Полковник фон

Билимек-Вайсолм, полковник фон Регенсбург и подполковник Бленкер отбелязват храброто държание на дунавци, които се сражават на живот и смърт, въпреки численото превъзходство на противника⁴⁵.

Драматичните събития на Сливница са коментирани значително по-конкретно и обективно от Спиридон Гопчевич. Впечатлен от устремната атака на 1-а и 3-а дружини от Пети полк, Гопчевич посочва, че по време на сражението дунавци са се държали агресивно и провеждали своите атаки на щик така, както са ги възпитавали техните руски учители. Според него на 5 ноември войниците са осъществили девиза на генералисимус Александър Суворов – „Пуля дура, щик молодец!“ – защото са видели с очите си как сърбите се разбягват панически преди решителния удар на нож.

Майор Кунц се спира на други важни аспекти от участието на Пети полк в сражението на 5 ноември 1885 г. Той оценява високо „дръзкото настъпление“ на 1-а дружина от полка и последвалото овладяване на стратегическата височина Мека црев. При това майор Кунц изтъква, че постигнатият успех е извоюван, въпреки лошото снабдяване с продоволствие не само на дунавци, но и на цялата наша войска⁴⁶.

Ценни сведения за участието на полка в боевете на същата дата коментира Артур фон Хун. Като очевидец на атаката на българския десен участък, фон Хун следи с внимание участието на 3-а и 4-а дунавски дружини в яростната схватка с противника. Според него на 5 ноември дунавци, заедно със своите другари от другите подразделения на участъка, действително са повярвали, че могат да прогонят нашественика и да извоюват крайната победа⁴⁷.

Пети пехотен полк има съществен принос за спечеленото стратегическо преимущество от Западния корпус срещу сръбската Нишавска армия на 6-7 ноември 1885 г. По правило дунавци, доказали от началото на войната по категоричен начин своята боеспособност, воюват на най-заstraшените участъци. Такъв е случаят с повторното овладяване на височината Три уши на 7 ноември⁴⁸. По време на устремната атака Пети полк губи двама офицери: на същата дата пада пронизан от вражески куршум в челото командирът на 11-а рота – севернодобруджанецът подпоручик Бобев; тежко ранен в главата е и командирът на 8-а рота подпоручик Стоянов. При създалата се критична ситуация в двете роти редовият им състав запазва самообладание. Тяхното командване е поето временно от унтерофицери⁴⁹.

Във връзка с кръвопролитните боеве на 6-7 ноември и излизането от строя на редица български офицери, включително от Пети полк, Спиридон Гопчевич прави следната констатация: „В българската войска полковете се командваха от капитани, батальоните (дружините – б.а., В. Л.) от поручици, ротите от подпоручици и унтерофицери. Аз видях повече от 100 войници да се движат без офицер. Войниците бяха свикнали да се оправят и без офицери. Единствените заповеди, които чувах от офицерите бяха – „Напред!“ и „За бой с нож!“⁵⁰.

Що се отнася до останалите военни дейци от Германия и Австро-Унгария, то в техния коментар за боевете на Сливница на 6-7 ноември 1885 г. се съдържат суперлативи за проявената инициативност от десния български участък, респективно от неговия командир ротмистър Анастас Бендерев. Приносът на отделните военни подразделения за извоюваното надмощие над противника не е изведен на преден план⁵¹.

Пети пехотен полк участва активно в изтласкването на противника от Драгоман и Цариброд на 10-13 ноември с.г.⁵² Героичните боеве, които водят дунавци със сърбите, не намират място в анализите на германските и австро-унгарските военни дейци, които през същия хронологически отрязък от време следят с по-голямо внимание бойния път на приморци.

В предприетото контранастъпление от Западния корпус, на Осми пехотен полк са възложени следните оперативни задачи: 1-а и 4-а дружина начело с капитан Иван Сарафов да останат в резерв на авангарда на българските войски; 2-а и 3-а дружина, предвождани от капитан Васил Делов, са придадени към обходната колона на капитан Радко Димитриев. На 11 ноември отрядът на капитан Димитриев води ожесточено сражение с 5-и и 6-и полк от Дринската дивизия в околностите на Беловския чифлик. Противникът, който разполага с безспорно числено превъзходство, е разгромен от 2-а и 3-а дружина след проведената от тях образцова атака на щик. По същото време 1-а и 4-а дружина от Осми полк атакуват успешно 9-и сръбски полк на Остри връх. С това допринасят за освобождаването на Цариброд⁵³.

На 12 ноември 1885 г. командването на Западния корпус разпорежда на нашите войски да се укрепят на заетите позиции и да не предприемат настъпателни действия. Разпореждането не е изпълнено предвид на сериозната активност, проявена от дислоцирания на Нешков връх 12-и полк от Шумадийската дивизия. С ясното намерение да се предпази от евентуално непредвидено нападение, капитан Васил Делов развърща 2-а и 3-а дружина. В атаката участват още три дружини от други полкове на княжеската войска.

Първоначално боят се води с променлив успех за двете страни. Сърбите оказват упорита съпротива, която е подпомогната от 11-и шумадийски полк. С цената на големи усилия приморци успяват да се изкачат на Нешков връх. Първи нахлуват в противниковите окопи войниците и офицерите от 2-а дружина, вкопчили се в яростна ръкопашна схватка с батальона на капитан Михайло Катанич. По време на битката се отличават със своята храброст и самопожертвувателност фелдфебелът от 6-а рота Дашев и унтерофицер Никола Казаков от с. Шабла. На свечеряване българският отряд сломява малкото останали гнезда на съпротива⁵⁴.

На 13 ноември сутринта се открива ужасяващата картина на претърпяното поражение от сърбите: санитарните команди преброяват 130 убити и 140 ранени войници и офицери от 11-и и 12-и шумадийски полк. Загубите на Осми пехотен

полк са, както следва: убити – 1 офицер и 17 войници; ранени – 83 войници. Сред загиналите е командирът на 3-а дружина капитан Иван Златев⁵⁵.

Военните дейци от Германия и Австро-Унгария не пропускат да отбележат, че превземането на Нешков връх се дължи на проведената вихрена атака от приморци. На фона на разсъждения от по-общ характер за развитието на бойните действия на 11–12 ноември 1885 г. подполковник Бленкер прави конкретен анализ на причините за извоюваната победа. Той оценява пушечния огън на сърбите като крайно безреден и неефективен. Поради това приморските дружини съумяват да шурмуват върха, а впоследствие да надделеят над противника. Що се отнася до водените в продължение на повече от един час яростни ръкопашни схватки, подполковник Бленкер признава безспорното превъзходство на българите.

В сравнение с краткия съдържателен коментар, публикуван от подполковник Бленкер, майор Кунц отдава предимство на упоритата съпротива, оказана от батальона на капитан Михайло Катанич. Той я обяснява с необходимостта от защитата на Нешков връх, който е последният продължително отбраняван рубеж от сърбите на българска територия. С намерение да даде възможност на Нишавската армия да отстъпи към Пирот, командването на Шумадийската дивизия заповядва на 11-и и 12-и полк да бранят върха до последна възможност. В контекста на този анализ майор Кунц описва героичната постъпка на капитан Катанич, който в схватката с приморци успява да спаси при критични обстоятелства знамето на своя полк⁵⁶.

В същия дух е издържано изложението на Артур фон Хун. Той добавя, че капитан Катанич се е сражавал храбро и е пленен от войници на Осми полк едва след като получава пет тежки рани. Същевременно фон Хун посочва проявената хуманност от приморци, които се отнасят с уважение към пленения сръбски офицер, изпращайки го в българска военна болница⁵⁷.

От значение за изясняване хода на бойните действия на 12 ноември 1885 г. са публикуваните сведения от Спиридон Гопчевич. На следващия ден той обхожда Нешков връх. Впечатленията си от видяното Гопчевич описва така: „Полесражението представляваше ужасна гледка. Разкъсаните трупове (на сърбите – б.а., В. Л.) изглеждаха потресаващо – на един тялото му е разкъсано от снаряд, на друг му е отнесена половината глава, на трети е извадено дясното око, четвърти лежи в локва от четири литра кръв”⁵⁸.

Изнесените данни от Спиридон Гопчевич не следва да бъдат приемани като проява на преднамерена жестокост от страна на войниците и офицерите от Осми пехотен полк поради няколко причини: преди всичко трябва да се има предвид, че картини, подобни на описаните от Гопчевич, са типични не само за Сръбско-българската война от 1885 г., но и за всяка война, водена в ново време; същевременно в сражението на Нешков връх Осми полк атакува с цялата си мощ заради оказаната упорита съпротива от 11-и и 12-и шумадийски полк;

заедно с това е наложително да се подчертае, че приморци преживяват изключително болезнено героичната гибел на капитан Иван Златев, който ги води напред, и желаят неистово да се реваншират за загубата на ползващия се с голям авторитет командир на 3-а дружина⁵⁹.

Изложените факти и съображения от германските военни дейци свидетелстват недвусмислено, че Осми пехотен полк привлича тяхното внимание предвид на проявената храброст и мъжество от неговия личен състав в решителен за развоя на войната момент – успешно развиващото се контранастъпление на Западния корпус и предстоящия пълен разгром на противника, отстъпил на 13 ноември през границата по посока на град Пирот.

Войниците и офицерите от Пети пехотен полк имат съществен принос за успешния изход на Пиротската битка на 14-15 ноември 1885 г. 1-а, 2-а и 4-а дружина са причислени в състава на колоната, командвана от майор Аврам Гуджев⁶⁰. Вследствие на претърпените загуби в жива сила 3-а дружина е преустроена в двуротен състав и е назначена да охранява обоза на същата колона. През последните дни от войната срещу Кралство Сърбия горепосочените три дружини от Пети полк воюват със себеотрицание срещу подразделенията на Шумадийската дивизия, заели позиции по хребетите Пърчовец и Провалия. Устремът на дунавци прекъсва отчаяната съпротива на противника, който през втория ден от битката е разгромен и е принуден да отстъпи в безредие към с. Нишор⁶¹.

В боевете с Нишавската армия при град Пирот Осми пехотен полк участва с 1-а, 2-а и 4-а дружина, които са съставна част от дясната колона на подполковник Сава Муткуров. 3-а дружина е изтеглена на по-задни позиции, за да бъде използвана като поддръжка на настъпващите български колони. На 14 ноември приморци водят ожесточен ръкопашен бой по улиците на Пирот с 9-и сръбски полк⁶². На следващия ден те атакуват височината Хисарлъка. С цената на доста усилия рубежът, отбраняван от 1-и и 7-и сръбски полк, е овладян. С това войниците и офицерите от Осми полк допринасят за извоюването на решителна победа във войната със западната ни съседка⁶³.

Военните дейци от Германия и Австро-Унгария отделят съществено внимание на Пиротската битка, оценявайки я като логичен завършек на победоносната кампания, осъществена от Западния корпус срещу подразделенията на Нишавската армия. С оглед на стремежа си да извлекат в максимална степен поуки от тази битка, те анализират бойните действия на настъпващите български колони за сметка на отделните полкове⁶⁴. Все пак не би следвало да бъдат игнорирани впечатленията от боевете при Пирот на капитан Рихард фон Мах, доколкото командваната от него 3-а татарпазарджишка дружина воюва заедно с Осми пехотен полк⁶⁵. Сведенията, които публикува фон Мах през 1889 г., засягат състоянието на ранените войници от полка в края на първия ден от битката. Във връзка с това той отбелязва следното: „В с. Полска Ржна работеха

няколко лекари, които осветяваха с големи огньове местата с ранените. Страданието на последните беше ужасно. Страшните сцени, стенанията и виковете на ранените, чиято кръв изтичаше в тъмната ноемврийска нощ, не бива да се забравят от никой, който е бил свидетел на всичко това”⁶⁶.

Цитираният откъс е показателен за суровите реалности на войната с Кралство Сърбия. В последната битка от тази война Осми пехотен полк дава 19 убити и 112 ранени войници, което доказва за пореден път безспорната му заслуга за нейния победоносен завършек⁶⁷.

* * *

От изложеното дотук се налага изводът, че бойният път на Пети пехотен полк и на Осми пехотен полк във войната с Кралство Сърбия е оценен по достойнство от военните дейци на Германия и Австро-Унгария. Героичните сражения при Врабча, Сливница, Цариброд, Пирот, както и форсираният марш от южната до западната ни граница, са отразени с уважение и респект към положените свръхчовешки усилия от дунавци и приморци, чиято саможертва е неразривно свързана със защитата на пловдивския акт от 6 септември 1885 г. и последвалото международно признаване на съединението между Княжество България и Източна Румелия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Българският национален въпрос. Библиографски указател. София, 1991, 3–89.

² Вж.: Военноисторически сборник. Библиографски справочник (1927–1972 г.). София, 1974, 48–50; Съединението 1885 г. Библиографски указател. – Пловдив, 1985, 7–150; Военна история на България (681–1945 г.). Библиография. Т. II. София, 1987, 135–145; Българската армия (1877–1944 г.). Библиография. Т. I. София, 1989, 142–145; Списание „Военноисторически сборник“ и „Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество“ (1973–1997 г.). С., 1999, 78–81.

³ **Тодоров, П., Л. Бешков.** Българският добруджански периодичен печат (1885–1918 г.). Добрич, 1986, 18–21.

⁴ **Георгиева, Ст.** Съединението през 1885 г., отразено в силистренските вестници „Време“ и „Зора“. – Военноисторически сборник (ВИС), 1987, № 6, 200–207.

⁵ **Попов, Ж.** Националноосвободителните прояви на българите в Северна Добруджа (1878–1912 г.). – ВИС, 1989, № 4, 45–57; **Същият.** Сава Дончев – виден стопански и обществен деец в Тулча. – Сборник „Добруджа“, 1990, № 7, 216–229; **Същият.** Българите в Северна Добруджа (1878–1913 г.). София, 1991, 253–254; **Същият.** Румъния и Съединението през 1885 г. – Исторически преглед, 1993, № 3, 76–90.

⁶ **Венедиков, Й.** История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 г. Второ издание. София, 1985, с. 246.

⁷ **Лечев, В.** Непубликувани документи за съединисткото движение в Добруджа през 1885 г. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. I. В.

Търново, 1992, 188–194; Извори за историята на Добруджа (1878–1919 г.). София, 1992, № 43, 58–61; Документи за историята на Тутракан (1878–1944 г.). Тутракан, 2007, №№ 58, 59, 35–36.

⁸ **Тодоров, П., А. Кузманова, Ж. Попов, Бл. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков.** История на Добруджа. Т. 4 (1878–1944 г.). В. Търново, 2007, с. 91.

⁹ Капитан Рихард фон Мах е офицер от Източнорумелийската милиция. По време на Сръбско-българската война от 1885 г. командва 3-а татарпазарджишка дружина, взела дейно участие в боевете при град Пирот. Своите мнения и оценки за войната със западната ни съседка той излага няколко години по-късно. Вж. История на Сръбско-българската война 1885 г. София, 1925, с. 174, 634, 663.

¹⁰ Вж. по-подробно: **Нойков, Ст.** Германски и австро-унгарски оценки за Съединението и Сръбско-българската война 1885 г. – В: Сръбско-българската война 1885 г. Сборник статии. София, 1985, 253–274.

¹¹ Пак там, с. 253.

¹² Пети пехотен полк и Осми пехотен полк са обект на особено внимание от страна на Генералния щаб на Хабсбургската монархия още преди провъзгласяването на Съединението. Двата полка са посетени от редица австрийски офицери, които в своите донесения изразяват отличните си впечатления от подготовката на българските офицери и войници. Аналогична е оценката и на кронпринц Рудолф. По време на своето пътуване в Ориента през 1884 г. той пребивава за кратко в Русе и Варна, където се запознава отблизо със състоянието на Дунавския и Приморския полк. Във връзка с това отбелязва дословно следното: „Аз видях голям брой български военни части, които много ми харесаха. Те бяха изключително добре обмундирвани и имаха стегнат вид. Лесно е да се познае, че князът (Александър I – б.а., В. Л.) се е занимавал успешно и с любов със своите войски”. Вж. **Kronprinz Rudolf.** „Majestät, ich warne Sie ...” Geheime und private Schriften. Hrsg. В. Hamann. – Wien-München, 1979, S. 125; **Лечев, В., З. Берка.** Молби на австрийски офицери до княз Александър I за постъпване на служба в Българската армия. – ВИС, 1996, № 1, 62–67.

¹³ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. II. София, 1984, 101–102.

¹⁴ История на Пети пехотен дунавски полк (1884–1941 г.). София, 1942, 47–50.

¹⁵ Андрей Блъсков е роден на 21 февруари 1857 г. в град Шумен. Участва в националноосвободителните борби в Габровския край. Следва в Пехотното юнкерско училище в Одеса. През Руско-турската война от 1877–1878 г. е опълченец във 2-а и 3-а дружина от Българското опълчение. За отличие е произведен в първо офицерско звание прапорщик. След войната постъпва в Източнорумелийската милиция. През 1884 г. завършва военна академия в Русия. По време на Сръбско-българската война от 1885 г. е командир на Пети пехотен дунавски полк. Сражава се в центъра на Сливнишката укрепена позиция. През 1886 г. участва в детронирването на княз Александър I, поради което е уволнен от войската. Впоследствие е реабилитиран – служи в щаба на войската и във Военното министерство. През 1906 г. напуска армията. В навечерието на Балканската война 1912–1913 г. е мобилизиран в Главното тилово управление. Бил е председател на Централното поборническо опълченско дружество в София. Умира на 27 ноември 1943 г. Вж.: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий” – Български исторически архив (НБКМ–БИА), ф. 271, а.е. 26, л. 63; Дирекция „Военноисторически архив” (ДВИА) – В. Търново, ф. 111 а, оп. 1, а.е. 64, л. 25; Мир. София, № 11 883, 12 март 1940;

Каранешев, Н. Генерал Андрей Блъсков. София, 1939, 5–14; **Руменин, Р.** Българското опълчение (1877–1878 г.). Личен състав. По документи от Централен военен архив – Велико Търново. София, 1978, с. 67; Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885 г., 1912–1913 г., 1915–1918 г. София, 1993, с. 39.

¹⁶ Осми пехотен приморски полк. Б. м. г., 19–22.

¹⁷ ДВИА, ф. 756, оп. 4, а.е. 10, л. 4; Сръбско-българската война 1885 г. Сборник документи. – София, 1985, № 11, с. 22.

¹⁸ ДВИА, ф. 756, оп. 1, а. е. 16, л. 123–124.

¹⁹ Иван Сарафов е роден на 23 март 1856 г. в Търново. Завършва Пехотното юнкерско училище в Одеса (1879 г.) и Генералщабната академия в Санкт Петербург (1898 г.). По време на Руско-турската война от 1877–1878 г. участва като доброволец в 10-а дружина от Българското опълчение. След Освобождението служи като младши офицер в 6-а старозагорска, 17-а търновска, 1-а пловдивска, 5-а тетевенска и 3-а варненска дружина. На 30 август 1885 г. е произведен в чин капитан. През Сръбско-българската война от 1885 г. е командир на Осми пехотен приморски полк. След войната участва в детронирането на княз Александър I (1886 г.), заради което е уволнен от армията и е принуден да емигрира в Русия. Завръща се в България през 1898 г. До 1912 г. заема последователно следните длъжности – началник на Административния отдел на Министерството на войната, началник-щаб на Първа пехотна Софийска дивизия, командир на Десети пехотен Родопски полк, командир на Осма пехотна Тунджанска дивизия. През 1905 г. е произведен в чин генерал-майор. Като командир на Трета пехотна Балканска дивизия през Балканската война (1912–1913 г.) се сражава при Акбунар, Кайна, Чаталджа и Одрин. През Междусъюзническата война от 1913 г. предвождана от него дивизия воюва срещу Сърбия при Кукуш, Дойран, Рупел и Горна Джумая. След войната минава в запаса. В началото на Първата световна война пребивава в Русия и постъпва на служба в нейната армия. Назначен е за командир на дивизия, а по-късно и на корпус. След присъединяването на България към австро-германския военнополитически блок през 1915 г. напуска Руската армия. Завръща се в България след края на войната. Умира в София на 25 ноември 1935 г. Вж.: ДВИА, ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 1-3, 7; ф. 42 м, оп. 1, а. е. 198, л. 1; **Радулов, Д.** Командният състав на българската войска през Сръбско-българската война 1885 г. – ВИС, 1975, № 4, с. 167; **Митев, С.** Иван Константинов Сарафов – опълченец и генерал от две армии. – Исторически преглед, 1989, № 5, 51–56; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912 г.). София, 2008, с. 195; Командването на българската войска ..., 92–93.

²⁰ НБКМ–БИА, ф. 271, а. е. 26, л. 63.

²¹ **Вълков, Г.** Рачо Петров – началник-щаб на българската войска в Сръбско-българската война 1885 г. – Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество, 1990, № 50, с. 205.

²² ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а.е. 184, л. 1-3; История на Пети пехотен дунавски полк ..., 55–56.

²³ ДВИА, ф. 11, оп. 5, а.е. 9, л. 20; **Паприков, Ст.** История на Сръбско-българската война 1885 г. – ДВИА, Ръкопис № 3524, л. 44.

²⁴ **Huhn, A. v.** Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit. Politisch-militärische Geschichte der bulgarisch-rumelischen Ereignisse im Jahre 1885. – Leipzig, 1886, S. 24.

²⁵ **Gorčević, S.** Bulgarien und Ostrumelien (mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes 1878–1886). Leipzig, 1886, s. 390.

²⁶ Спомен от войната. Дневник държан от Колю Михов – старши унтерофицер от Пети пехотен дунавски полк, за движенията на същия полк по съединението на Южна и Северна България и по Българо-сръбската война 1885 г. Силистра, 1886, с. 5.

²⁷ ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 198, л. 2.

²⁸ Пак там, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 108, л. 2-3; а. е. 146, л. 5; История на Пети пехотен дунавски полк ..., 58–59; Спомен от войната ..., 16–20.

²⁹ **Gorčević, S.** Op. cit., s. 390.

³⁰ ДВИА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 1; ф. 42 м, оп. 1, а. е. 108, л. 4-5; а. е. 198, л. 2; ф. 756, оп. 4, а. е. 8, л. 9–10; вж. и **Петров, Ив.** Приморският полк. – В: Сръбско-българската война 1885 г. Сборник спомени. София, 1985, с. 170.

³¹ **Подполковник Бленкер.** Военноисторическо значение на Сръбско-българската война. Стратегическо-тактическа студия. Търново, 1900, с. 27.

³² ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 197, л. 3–5.

³³ **Мајор Кунц.** Српско-бугарски рат 1885. Тактички примери из ратова најновијега времена (1880–1900). Београд, 1906, с. 39.

³⁴ **Huhn, A. v.** Op. cit., s. 173.

³⁵ Ibidem.

³⁶ **Bilimek-Waissolm, H. v.** Der Bulgarisch-serbische Krieg 1885. Wien, 1886, S. 238–239; **Регенбургски, К.** Сражението при Сливница на 5, 6 и 7 ноември 1885 г. София, 1895, с. 34.

³⁷ **Клаузевиц, К.** За войната. Стратегия и тактика на военните действия. София, 2009, с. 75.

³⁸ История на Пети пехотен дунавски полк ..., 66–67.

³⁹ **Груић, Ст.** Рат Србије и Бугарске 1885. Операције Шумадијске дивизије. Београд, 1887, 51–52; **Ђорђевић, Вл.** Истрија Српско-бугарског рата 1885. Од Пирота до Сливнице. Књига прва. Београд, 1908, с. 359.

⁴⁰ **Мъдров, С.** История на Сръбско-българската война. Операциите на 1, 2 и 3 ноември 1885 г. – ДВИА, Ръкопис № 3540, л. 60; История на Сръбско-българската война 1885 г. С., 1925, 297–298.

⁴¹ **Bilimek-Waissolm, H. v.** Op. cit., S. 78–80; **Huhn, A. v.** Op. cit., s. 112–113.

⁴² **Мајор Кунц.** цит. съч., с. 40.

⁴³ НБКМ–БИА, ф. 271, а. е. 26, л. 63; ДВИА, ф. 11, оп. 5, а. е. 9, л. 327–328; ф. 42 м, оп. 1, а. е. 183, л. 3–4; ф. 754, оп. 3, а. е. 1, л. 1-2; Мир. София, № 10 298, 14 ноември 1928 г.

⁴⁴ ДВИА, ф. 012, оп. 1, а. е. 11, л. 13; **Нойков, Ст.** Капитан Андрей Блъсков. – В: Храбри идат твоите капитани. С., 1985, с. 43; **Регенбургски, К.** Цит. съч., с. 127.

⁴⁵ **Подполковник Бленкер.** Цит. съч., с. 74; **Регенбургски К.** Цит. съч., 67–69, 74–75; **Bilimek-Waissolm, H. v.** Op. cit., s. 91–93.

⁴⁶ **Gorčević, S.** Op. cit., s. 481; **Мајор Кунц.** Цит. съч., 53–55.

⁴⁷ **Huhn, A. v.** Op. cit., s. 128.

⁴⁸ НБКМ–БИА, ф. 271, а. е. 26, л. 63–64; ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 146, л. 6; ф. 754, оп. 3, а. е. 1, л. 4–5; Мир. София, № 8753, 6 септември 1928 г.; Allgemeine Militär-Zeitung – Darmstadt, № 92, 18. November 1885.

- ⁴⁹ ДВИА, ф. 1, оп. 5, а. е. 306, л. 12; ф. 11, оп. 5, а. е. 15^a, л. 115; ф. 39, оп. 3, а. е. 9, л. 23; ф. 754, оп. 1, а. е. 38, л. 2; Спомен от войната ..., с. 30.
- ⁵⁰ **Горчевић, S.** Op. cit., s. 510–511.
- ⁵¹ **Bilimek-Waissolm, H. v.** Op. cit., s. 117, 119, 126; **Huhn, A. v.** Op. cit., s. 156; **Майор Кунц.** Цит. съч., 65, 82–83, 86, 92–93, 104.
- ⁵² НБКМ–БИА, ф. 271, а. е. 26, л. 64; ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 183, л. 6; ф. 754, оп. 3, а. е. 2, л. 1; История на Пети пехотен дунавски полк ..., 105–106.
- ⁵³ ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 193, л. 2; ф. 111 а, оп. 1, а. е. 24, л. 28; Allgemeine Militär-Zeitung – Darmstadt, № 92, 18. November 1885; № 93, 21. November 1885.
- ⁵⁴ НБКМ–БИА, ф. 21, а. е. 2, л. 92; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 3; ф. 42 м, оп. 1, а. е. 198, л. 4; вж. и **Мишић, Ж.** Моје успомене. Београд, 1981, с. 268.
- ⁵⁵ Д. Портрети и кратки биографични сведения за загиналите български офицери и портупей-юнкери във войната със Сърбия през 1885 г. София, 1890, 25–33; Осми пехотен приморски полк ..., 93–94.
- ⁵⁶ **Подполковник Бленкер.** Цит. съч., с. 63; **Майор Кунц.** Цит. съч., 116–117.
- ⁵⁷ **Huhn, A. v.** Op. cit., s. 204.
- ⁵⁸ **Горчевић, S.** Op. cit., 532–533.
- ⁵⁹ Вж. **Кангарджиев, Т.** Петдесетгодишнината от Съединението и войната за него (1885–1935 г.). София, 1935, 93–94.
- ⁶⁰ ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 146, л. 9; а. е. 184, л. 14–15; ф. 754, оп. 3, а. е. 1, л. 9–10.
- ⁶¹ НБКМ–БИА, ф. 271, а. е. 26, л. 65; История на Пети пехотен дунавски полк ..., 116–117.
- ⁶² НБКМ–БИА, ф. 21, а. е. 2, л. 93; ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 193, л. 3; ф. 756, оп. 4, а. е. 3, л. 7–8; Осми пехотен приморски полк ..., 76–77.
- ⁶³ ДВИА, ф. 42 м, оп. 1, а. е. 198, л. 6; ф. 756, оп. 4, а. е. 6, л. 4; а. е. 7, л. 2–5; **Кисъов, С. И.** Възпоменания и бележки от Сръбско-българската война 1885 г. София, 1900, 190–202; Осми пехотен приморски полк ..., 79–80.
- ⁶⁴ Вж. по-подробно: **Нойков, Ст.** Цит. съч., 269–270.
- ⁶⁵ **Mach, R. v.** Elf Jahre Balkan. Erinnerungen eines preussischen Offiziers aus den Jahren 1876 bis 1887. Breslau, 1889, s. 318.
- ⁶⁶ Ibidem.
- ⁶⁷ Осми пехотен приморски полк ..., 249–254.